Makale Gönderim Tarihi: 21.12.2021 Makale Kabul Tarihi: 22.12.2021

Araştırma Makalesi

Farabi'nin Bilgi Teorisinde "Hiss-i Müsterek" ve "Hayal" Kavramları

İsmail ERDOĞAN¹

Nurşan NOZOĞLU²

Öz

Filozofların bir çoğu, bilgi ve bilgi edinme yolları üzerine düşünmüş ve farklı fikirler ortaya koymuştur. Bunlardan biri de Farabi'dir. Farabi'nin bilgi teorisinde "hayal" ve "hissi müsterek" kavramlarının önemi büyüktür.

Farabi'ye göre bilme eyleminin gerçekleşmesi aşamalar hâlinde olur. İlk aşamada görev alan beş duyu dediğimiz dış duyulardır. Dış duyular ile maddi varlıkların her bir duyuya ait yönü tek tek algılanır. Ayrı ayrı algılanan bu duyu verileri iç duyu güçlerinden biri olan hiss-i müsterekte bir araya getirilerek insan zihninde o nesne hakkında tek bir yargı oluşur. Hiss-i müsterekte nesne hakkında oluşan bu bilgi hayal gücüne iletilir. Hayal gücü bu bilgileri birleştirip ayrıştırarak nesne hakkında doğru veya yanlış bir takım çıkarımlarda bulunur ve bu çıkarımları kendinde depolayarak akıl gücüne iletir.

Anahtar Kavramlar: Bilgi, Duyu, Farabi, Hayal, Hiss-i Müsterek.

The Concepts of "Common Sense" and "Dream" in Farabi's Theory of Knowledge

Abstract

Atıf/Reference: İsmail Erdoğan-Nurşan Nozoğlu, "Farabi'nin Bilgi Teorisinde "Hiss-i Müsterek" ve "Hayal" Kavramları", Farabi Felsefe ve Din Bilimleri Dergisi, S.1, 2020, 1-19.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, ismailerdogan@firat.edu.tr

² MEB, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Felsefesi Doktora Öğrencisi, nursan23@hotmail.com

Many philosophers have thought about knowledge and ways of acquiring knowledge and have put forward different ideas. One of them is Farabi. In Farabi's theory of knowledge, the concepts of "imagination" and "common sense" are of great importance.

According to Farabi, the realization of the act of knowing happens in stages. The external senses, which we call the five senses, are involved in the first stage. With the external senses, the aspect of material assets belonging to each sense is perceived one by one. These sense data, which are perceived separately, are brought together in common sense, which is one of the inner sense powers, and a single judgment about that object is formed in the human mind. This information, which is formed about the object in the common sense, is transmitted to the imagination. By combining and separating this information, the imagination makes some true or false inferences about the object and transfers these inferences to the power of reason by storing them in itself.

Keywords: Knowledge, Sense, Farabi, İmagination, Common Sense.

1.Bilgi ve Bilgi Felsefesi

Farabi'nin bilgi teorisinde nefsin hiss-i müşterek ve hayal güçlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü bu iki güç, nefsin diğer güçlerinden elde edilen verileri bir araya getirerek bilgi formatına dönüştürür. Bir başka ifadeyle elde edilen bilgileri kavram haline getirir. Ona göre bir şeyin kavram haline gelmesi, bilen, bilinen ve bilme eyleminin aynileşmesi anlamına gelmektedir.³ Hiss-i müşterek ve hayal kavramlarını incelemeyi önce bilgi ve bilgi felsefesi demek olan epistemoloji kavramları üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Çünkü bu iki kavram, epistemolojinin de temel kavramlarındanıdır.

Felsefe tarihinde bilgi ve bilginin nasıl gerçekleştiğiyle ilgili çeşitli tanımların yapıldığını görmekteyiz. Ancak filozofların büyük çoğunluğuna göre bilgi, düşünen bilinç ile düşünülen nesne arasında kurulan ilgi ve bilme fiilinin sonucunda doğrulanmış bir önermenin ifadesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle bilgi, süje (bilen ben) ile obje (bilinen nesne) arasında ilgi kurarak var olandan haberdar olma demektir. Bu anlamda bilgi, insan ile evren arasındaki ilişkilerin açıklanması gayreti olarak görülebilir. Bu

³ Yaşar Aydın, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, İz Yayıncılık: İstanbul, 2008, s. 94.

tanımlamalardan anlaşıldığına göre bilginin; süje, obje, süjenin elde ettiği veriler, bu verilerden elde edilen kavramlar ve kavramlar arasında kurulan yargılar olmak üzere beş tane ögesi bulunmaktadır.⁴

Bilgiyi konu edinen epistemoloji ise, Yunanca bilgi anlamına gelen “episteme” ve doğru söz anlamına gelen “logos” sözcüklerinin birleşiminden meydana gelen felsefi bir kavramdır. Kavramın ilk kelimesi olan ‘episteme’, kesin ve kurallı bilgiyi ifade etmek için kullanılmıştır. Hâlbuki Yunancada bilgiyi ifade etmek için ‘doksa’ kelimesi de kullanılmaktadır. Ancak Platon doksa kelimesinin, duyu organlarıyla elde edilen bilgi yani ‘sanı’ ve ‘zan’ anlamına geldiğini belirterek gerçek bilgiyi ifade etmek için ‘episteme’ kelimesini tercih etmiştir. Ona göre ‘episteme’ İdealar âleminden akıl vasıtasıyla elde edilen bilgi olduğu için kesindir.⁵ Kavramın ikinci kelimesi olan logos ise ‘bilim’ ve açıklama anlamına gelmektedir.

Felsefi bir kavram olarak epistemoloji, bilimler tarafından ortaya konulan felsefi problemleri ele alan bir disiplin olup bilimler felsefesini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bundan dolayı epistemoloji, sadece ilmi metotların etüdünü veya tabiat kanunlarının bir sentezini değil, esas olarak ilkelerin, hipotezlerin ve bilginin mantıki kaynağını, değerini, nesnel kapsamını ve geçerliliğini eleştirel açıdan ele alma faaliyetidir.⁶

Bilgi felsefesi hakkında sistemli ve detaylı analiz yapan ilk filozof Platon ve sonrasında Aristoteles olmuştur. Platon’a göre episteme adı verilen bilgi, insan zihninde önsel (a priori) olarak mevcuttur. Duyular her ne kadar kesin bilgi sağlamada yetersiz olsa da insan zihninde doğuştan mevcut olan bilgilerin hatırlanmasında vasıta konumundadır. Bu bilgilerden hareketle, epistemoloji kavramı da genel geçer değil kesin bilgi elde etmeye yarayan felsefe dalı olarak tanımlanabilir.

İslam filozofları da Yunan felsefesinden etkilenmekle beraber bu konuyu farklı bakış açılarıyla ele alarak bilgi felsefesinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Bu filozofların en önemlilerinden biri de Farabi’dir. Farabi’nin diğer felsefi görüşleri gibi bilgi teorisinin de

⁴ Süleyman Hayri Bolay, Felsefe Doktrinleri ve terimleri Sözlüğü, Akçağ Yayınları: Ankara, 2004, s. 62-63.

⁵ Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık: İstanbul, 2010, s. 499, 568.

⁶ Bolay, Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü, s. 63.

hareket noktasını mutluluk ilkesi oluşturmaktadır. Çünkü ona göre insanı mutluluğa ulaştıracak en önemli unsurların başında bilgi gelmektedir.⁷ Bilme eyleminin nesnesi ise varlıktır. Dolayısıyla Farabi, mutluluktan bilgi felsefesine, bilgi felsefesinden varlık felsefesine ve varlık felsefesinden de siyaset felsefesine ulaşır.

Farabi, bilgi ve bilgi felsefesine girmeden önce, bilme eyleminin mümkün olup olmadığı meselesi üzerinde durur. Ona göre varlığın hakikatine (kün) ve mahiyetine vakıf olmak insanın kudreti dahilinde değildir. İnsan ancak varlığın özelliklerini (havas), gerekliliklerini (levazım) ve ilineklerini (araz) bilebilir.⁸ Bu anlamda hiç şüphesiz bilgi mümkündür. Yani insan eşyayı kendi güçleriyle çeşitli derecelerde anlayabilir, düşünebilir, idrak edebilir, tecrübesinin konusu yapabilir ve nihayet eşyayı belirli ölçülerde bilebilir. Ancak insan, eşyanın hakikatini (kün) değil yalnızca ilkelerini, arazlarını ve görünüşlerini (zevahir) bilme imkanına sahiptir.⁹

Farabi'ye göre bilgi doğuştan gelen bir bilgi olmayıp önce duyular vasıtasıyla daha sonra da akıl ile yapılan bir eylemdir. O, bu görüşleriyle Platon'un bilginin "doğuştan geldiği" teorisini kabul etmez. Ona göre yeni doğmuş bir çocuğun zihni bomboştur; fakat düşünme melekelerine ve algı aracı durumundaki duyu organlarına sahiptir. Bu organlar vasıtasıyla çocuk bilinçsiz olarak dış dünyadan sürekli izlenimler alır. Bu bilgi birikimi zaman içerisinde şuurun teşekkül etmesiyle kavramlara dönüşmeye başlar. Ancak duyular nesneleri bulundukları şekliyle algıladığı için duyu ile elde edilen bilgiler tikeldir. Akıl ise bunların analiz ve sentezini gerçekleştirip tümelin bilgisine ulaşır ve mukayeseler yaparak yeni bilgiler üretir.¹⁰

Madem ki insan nefsi eşyayı bilme imkanına sahiptir, öyleyse bilgi nedir gibi bir soru akla gelmektedir. Mahmut Kaya'nın Farabi'den (Fuşûlü'l-münteze'a, s. 51) naklettiğine göre bilgi, *"varlığı ve devamlılığı insanın yapıp etmelerine bağlı olmayan varlıkların mevcudiyetiyle ilgili*

⁷ Farabi, Mutluluğun Kazanılması, (Çev. Ahmet Arslan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018, s. 1.

⁸ Farabi, "et-Talikat", Farabi (Hazırlayan ve çeviren Hilmi Ziya Ülken-Kıvımettin Burslav), Kanaat Kitabevi: İstanbul (trs.), s. 76.

⁹ Mehmet Bayrakdar, İslam Felsefesine Giriş, TDV Yayınları: Ankara, 1997, s. 175-76.

¹⁰ Farabi, es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat, (çev. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas), Büyüyen Ay Yayınları: İstanbul, 2017, s. 42.

olarak akılda kesin hükmün hâsıl olmasıdır.”¹¹ Bu tanımdan anladığımıza göre bilgide önemli olan objeden ziyade süjenin objeyi algılayıp kendisinde oluşturduğu imgedir.

Farabi’nin bilgi felsefesi ilk bakışta karmaşık ve birbirinin içine girmiş bir yığın materyalden meydana gelen bir eylem gibi görüldüğü için onun bilgi felsefesini anlamakta bir takım zorluklar çekilmektedir. Ancak bu karmaşıklık Farabi’nin zihninin dağınık olduğu veya sistemli ve düzenli bir bilgi felsefesi ortaya koymakta yetersiz olduğu anlamına gelmez. Onun anlaşılmasındaki zorluk, Platon ve Aristoteles’i uzlaştırmaya çalışırken her ikisinden de etkilenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Yeni Eflatunculuğu da buna dahil edersek Farabi’nin bilgi felsefesinin ne kadar girift, zengin içerikli ve geniş bir perspektife sahip olduğunu söyleyebiliriz.¹²

Farabi’ye göre bilme eylemi, aşamalı bir süreç olup her bir aşama bir sonrakinin gerçekleşmesini destekler. Bu süreç duyular, akıl ve son olarak keşif diyebileceğimiz içe doğma aşamalarını içermektedir. Bu güçler birbirinden ayrı ve bağımsız değil, birbirine bağlı ve birbirini destekleyen aşamalar şeklindedir. Bu noktada ifade etmek gerekir ki Farabi, âlemi yani bilme eyleminin yöneldiği varlıkları ay üstü ve ay altı âlem olarak ikiye ayırır. Bu âlem ayrımı Farabi’nin bilgi felsefesi açısından önemlidir. Çünkü Farabi’ye göre duyulur nesnelerden oluşan ay altı âlemin algılanması, nefsin duyu güçleriyle gerçekleşir. Akledilir varlıklardan oluşan ay üstü âlemin bilgisi ise duyulardan elde edilen bilgilerin işlendiği ve yeniden yorumlandığı akıl yoluyla gerçekleşir.¹³

Farabi’ye göre akıl, işlev gördüğü alana göre ameli ve nazari akıl olmak üzere ikiye ayrılır. Ameli akılla insan yapılması ve yapılmaması gereken şeyler üzerinde düşünür ve ortaya bir eylem çıkarır. Nazari akılla ise insan, hiç bilemeyeceği bir şeyin bilgisini sistemli şekilde düşünerek elde edebilir.¹⁴ Bu sistemli düşünme, insanın bilgisini edinmeye çalıştığı cisimsel varlığın ne olduğu, neyle olduğu, nasıl olduğu, neden olduğu ve ne için olduğu gibi sorular üzerinde sırasıyla ve bağlantılı olarak düşünmesi yoluyla gerçekleşir.¹⁵ Bilgisini

¹¹ Mahmut Kaya, “Farabi”, *DİA*, C. 12, s. 152.

¹² Şahin Filiz, *Farabi, İnsan Yayınları*: İstanbul, 2005, s. 101.

¹³ Şahin Filiz, “Bilgi-İnanç Bağlamında Farabi’nin Bilgi Felsefesi”, *Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları: Ankara, 2004, s. 16.

¹⁴ Farabi, *es-Siyasetü’l-Medeniyye veya Mebadi’ül-Mevcudat*, s. 39; Farabi, *İdeal Devlet*, (çev. Ahmet Arslan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018, s. 90.

¹⁵ Farabi, *Mutluluğun Kazanılması*, s. 12.

edinmeye çalıştığı cismin fizik âleme uzaklığı ve metafizik âleme yakınlığı nispetinde akıl da bir takım evreler geçirir. İlk olarak bil-kuvve hâlde bulunan insan aklı, önce bil-fiil akıl sonra da müstefad akıl seviyesine ulaşır. Müstefad akıl seviyesine ulaşan kişi ise Faal Akıl'la iletişim kurmak suretiyle bilgi edinme yollarının üçüncü aşaması olan keşfi bilgiye ulaşmış olur.¹⁶

Farabi'ye göre insan aklının en alt basamağını, "bil-kuvve akıl" veya "heyulani akıl" oluşturur. Farabi, bil-kuvve akıl derken potansiyel yeteneğe sahip olan aklı kasteder. Ona göre insan ilk doğduğunda aklı boş bir levha gibi olup işlenme kabiliyetine sahiptir. Aklın bu mertebesine heyulani yani maddi akıl denmesi, işlenmemiş ve insanın doğuştan sahip olduğu akıl olması nedeniyledir. Farabi'ye göre bu akıl mertebesi, insanı insan yapan ilk mertebe olup bütün insanlarda müşterektir.¹⁷ Bil-kuvve akıl seviyesinden bil-fiil akıl seviyesine geçiş ise ancak akledilirlerin (ma'kulat) kavranmasıyla gerçekleşir. Bu aynı zamanda keşfi bilgiye geçişin ilk aşamasıdır. Bu aşamada insan, Faal Akıl'dan bilgi almaya yatkınlık kazanmış olur. Farabi bu seviyeye ulaşan insan aklının Faal Akıl karşısındaki konumunu, güneş karşısındaki gözün durumuna benzetir. Nasıl ki göz başlangıçta bil-kuvve gören iken güneş ışığı sayesinde bil-fiil gören hâline gelirse, insan aklı da bil-fiil mertebeye ulaştığında Faal Akıl'la irtibat kurmaya elverişli hâle gelir.¹⁸ Faal Akıl'dan bilgi alabilen akıl ise müstefad yani kazanılmış akıl seviyesine ulaşmış demektir. Bu mertebede insan artık ay üstü âlem bilgisini elde etmeye başlamış ve bilgi edinme yollarının en üstünü olan keşfi bilgiye ulaşmıştır. Görüldüğü üzere Farabi'de bilgi edinme süreci, insan nefsinin olgunlaşma süreciyle de doğru orantılıdır.

Farabi'ye göre, insanın duyuları ve aklı, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, insan bedenine değil insan nefesine ait olgulardır. Yani bilgi konusu, nefis ve nefsin güçleri ile daha bağlantılı ve sistemli hâle gelir. Çünkü ona göre duyulur nesneler cismanidir. Fakat bu duyulur nesneleri algılayan güçler yani duyular ruhanidir.¹⁹ Bu durumda duyular, nefsin nesneleri algılayan güçleridir. Akıl ise nefsin metafizik âlemi algılayan ya da akleden gücüdür. Bu noktadan itibaren Farabi'nin nefis ve nefsin güçleri hakkındaki görüşleri bizi, çalışmamızın asıl konusu olan hiss-i müşterek ve hayal kavramlarına ulaştıracaktır.

¹⁶ Farabi, İdeal Devlet, s. 80.

¹⁷ Farabi, İdeal Devlet, s. 104.

¹⁸ Farabi, es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül Mevcudat, s. 42.

¹⁹ Farabi, İdeal Devlet, s. 68.

Nefsin güçlerine geçmeden önce Farabi'nin nefis ile ilgili görüşleri hakkında da kısaca bilgi vermek istiyoruz. Farabi nefsi "bil kuvve canlı olan tabii cismin ilk yetkinliği" olarak tanımlar.²⁰ Nefsin en önemli özelliği bedene canlılık vermesi ve bilgi elde etmeye yatkın olmasıdır. Onun bilgi elde etmesinin ilk seviyesi ise duyuları kullanarak varlığı tanımaya çalışmasıdır. Varlığı tanımak çok aşamalı bir süreç olduğu için nefsin duyu güçlerini amaçlarına uygun olarak kısımlara ayırmak gerekir. Farabi de bu noktada nefsin güçlerini dış (harici) ve iç (dahili) güçler olmak üzere iki grupta ele alır. Nefsin dış güçleri; görme, işitme, koklama, tat alma ve dokunma olmak üzere beş tanedir. İç duyu güçleri ise hiss-i müşterek (ortak duyu), mütehayyile (hayal), vehim ve hafızadır.²¹

Farabi'ye göre bilgi kısaca şöyle gerçekleşir: Bilgi edinme sürecinde dış duyularla algılanan nesnelerin izlenimleri hiss-i müşterekte bir araya getirilerek birleştirilir. Meydana gelen bu bilgi, hayal gücüne aktarılarak bilginin kalıcılığı sağlanır. Ayrıca hayal gücü, nesne hakkında elde edilen bilgileri daha önce elde edilmiş bilgilerle birleştirerek ya da bu bilgileri ayırarak nesne hakkında iyi-kötü ve yararlı-zararlı gibi hükümler verilmesini sağlar. Vehim gücü ise Farabi'nin ifadesiyle "*maddi şeylerden hareketle maddi olmayan şeyleri bilmektir.*"²² Bu güç, hayal gücü tarafından elde edilen bilgiler doğrultusunda iyiye yönelme, zararlıdan kaçınma gibi eylemlerin ortaya çıkmasını sağlar. Farabi, vehim gücünün etkinliği ile alakalı koyun ve kurt örneğini verir. Ona göre bir koyunun kurt görünce kaçması vehim gücünün etkisi ile gerçekleşir. Vehim gücünde gerçekleşen bu hükümler, hafıza gücünde depolanır. Hafızada depolanan bu bilgiler isi gelecekte ihtiyaç duyulduğunda tekrar hatırlanır.²³

Nefsin güçleri hakkında verdiğimiz bu kısa girişten sonra, hiss-i müşterek ve hayal kavramlarının Farabi'nin bilgi felsefesindeki yerini belirtmek istiyoruz.

2. Hiss-i müşterek

Hiss-i müşterek kavramının ilk sözcüğü olan 'his' kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, duyu anlamına gelmektedir. Yine duyu kavramını ifade etmek için hâsse (çoğulu havas) kavramı da kullanılmıştır. His ve hâsse kavramları duyu konusunun yanında idrak konusu

²⁰ Enver Uysal, "Kindi ve Farabi'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlaki İçeriği." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, s. 153.

²¹ İbrahim Hakkı Aydın, *Farabi'de Bilgi Teorisi*, Ötüken Neşriyat: İstanbul, 2003, s. 92.

²² Aydın, *Farabi'de Bilgi Teorisi*, s. 103.

²³ Aydın, *Farabi'de Bilgi Teorisi*, s. 93-104.

işlenirken de karşımıza çıkmaktadır. Müşterek kavramı ise yine Arapça bir kelime olup dilimizde ‘ortak’ kelimesiyle karşılık bulmaktadır.²⁴ Bu durumda “hiss-i müşterek” kavramının Türkçe tam karşılığının “ortak duyu” olduğunu söyleyebiliriz

Felsefî bir kavram olarak hiss-i müşterek, Yunanca “fantasia” kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır.²⁵ Fantasia kavramını ilk kullanan filozofun Platon²⁶ olduğu bilinmekle birlikte bu kavramı felsefî olarak ilk kez ele alan filozofun Aristoteles olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden konuya ilk olarak onun yaklaşımını ifade ederek başlamayı uygun görüyoruz.

Aristoteles’e göre duyular, beş duyu ve hiss-i müşterek (ortak duyu) olmak üzere iki kısma ayrılır: Beş duyu görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma olup bunların duyusalları ise suret, renk, ses, koku gibi algılanabilirlerdir. Ona göre beş duyudan her birinin, kendi özel konuları olan duyusallar hakkında yanılması imkânsız olmasına rağmen diğer duyulurlar hakkında yanılması mümkündür. Örneğin görme duyusu olan göz, bir cismi gördüğü hâlde o cismin sert mi yoksa yumuşak mı olduğu hususunda yanılabilir. Bunu ancak dokunma duyusuyla anlayabiliriz. Aristoteles’e göre diğer bir duyum olan hiss-i müşterek ise farklı duyu organının algıladığı duyusalları bir araya getirip birleştiren duyudur. Bunun duyusalları da hareket, dinginlik, sayı, biçim, büyüklük ve birliktir. Hiss-i müşterekğin a) duyumsamak, b) duyuların ve özel duyumların çeşitliliği arasında duyunun veya algılayan zihnin birliğini tesis etmek ve c) duyumun bilincini sağlamak olmak üzere üç özelliği bulunmaktadır. Örneğin göz, hiss-i müşterek sayesinde hem görür hem de gördüğünün bilincine sahip olur.²⁷

Aristoteles, bilgi anlayışında önce duyulardan işe başlar ve duyularla elde edilen bilgileri, insanın dış dünyaya dair bilgi edinme sürecinin ilk adımı olarak görür. Bu noktada Aristoteles, duyu verisini aktif duyum ve pasif duyum olmak üzere iki kısma ayırır. Ona göre her duyu ile nesnesi arasında zorunlu bir bağ vardır. Bu bağdan dolayı duyumun pasif olduğu

²⁴ Hayati Hökelekli, “Duyu”, *DİA*, C. 10, s. 8.

²⁵ İsmail Erdoğan, “İslam Filozoflarının Rüyanın Mahiyeti Hakkındaki Görüşleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2003, C. 16, S. 1, s. 65.

²⁶ Ahmet Emre Dağtaşoğlu, “Antik Yunan Felsefesi’nde ‘Fantasia’nın Epistemolojik Rolü”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, S. 17, s. 266.

²⁷ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, (çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev), Pinhan Yayınları; İstanbul, 2018, s. 167.

durumda duyu verisi yanılmaz, doğru bilgiyi verir. Fakat belli bir hükme ulaştıran duyu verisi olarak tanımladığı aktif duyumda yanılma mümkündür.²⁸

Aristoteles'e göre her duyunun belli bir objesi yani özel bir duyulur nesnesi vardır. Fakat bütün nesnelerde ortak olan hareket, şekil, hacim ve sayı gibi nitelikleri hiss-i müşterek algılar.²⁹ Aristoteles, hiss-i müşterek sayesinde beyaz bir nesneye baktığımızda onun sadece beyazlık özelliğine sahip olmayıp aynı zamanda onun maddesinin (heyûlâ) de bulunması gibi, o nesneye ait ilineksel (arazî) özellikleri de algıladığımızı ifade eder.³⁰

Bu noktada Aristoteles'i böyle bir duyunun varlığı düşüncesine götüren şeyin ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabı Aristoteles'in duyu-nesne ilişkisi hakkındaki düşüncelerinden çıkarılabilmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ona göre her bir duyunun algılayabileceği kendine ait objesi vardır. Bu durumda, göz bir nesnenin şeklini, rengini yani kısaca görünüşünü algıırken burun kokusunu, kulak çıkardığı sesi ve diğer duyular da kendisiyle algılanabilecek objeleri algılar.³¹ Fakat burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: Duyular aynı nesnenin farklı niteliklerini ayrı ayrı algıırken zihinde bu niteliklerin hepsi aynı anda belirir.³² Demek ki insan zihninde bu beş duyunun ötesinde, hepsinin yaptığı işlevi bir araya getirip aynı anda algılayan başka bir güç daha vardır ki bu da 'ortak duyu' yani hiss-i müşterektir.

Hiss-i müşterek konusunda Aristoteles'in fikrini benimsemiş olan Farabi'nin bu kavramı daha anlaşılır bir hâle getirdiğini söyleyebiliriz. O, bu kavramı genelde hiss-i müşterek olarak adlandırırken zaman zaman da onu 'amir duyu' ve 'amir güç' olarak nitelendirmiştir. Zira Farabi'ye göre hiss-i müşterek, dış duyu güçleri olan beş duyunun amiri yani yöneticisi konumundadır. O, bu hususu şöyle ifade etmiştir: "... beş duyunun her biri kendine has olan cinsi idrak eder. Amir kuvve ise beş duyu tarafından idrak edilen her şeyin kendisinde bir araya geldikleri kuvvedir. Sanki bu beş duyu bu kuvveyi uyarır ve sanki onların her biri özel bir tür haberle veya memleketin bir bölgesinden kendisine ayrı bir haber getirmekle görevlendirilmiş habercilerdir. Amir kuvve ise sarayında memleketin çeşitli bölgelerinden haberciler tarafından getirmiş

²⁸ Hökelekli, "Duyu", s. 8.

²⁹ Hökelekli, "Duyu", s. 8.

³⁰ Aristoteles, Ruh Üzerine, s. 165.

³¹ Aristoteles, Ruh Üzerine, s. 129, 159.

³² Aristoteles, Ruh Üzerine, s. 167.

olan haberlerin bir araya toplandığı bir hükümdar gibidir. Duyuları yöneten bu amir kuvvenin de yeri de kalptir.”³³ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Farabi’ye göre hiss-i müşterek, bilgi edinmenin ilk aşaması olan nesne bilgisi açısından oldukça önemlidir.

Farabi, hiss-i müşteregin bedendeki yerini kalp olarak belirlemiştir. Çünkü ona göre kalp, bedenin amir organıdır ve nefsin yani ruhun bedene yayıldığı yerdir. Ayrıca Farabi, beyni de ikincil amir organ olarak belirlemiş ve ona duyu organlarıyla algılanan nesnelerin bilgilerinin sinirler vasıtasıyla ilk olarak kalpte bulunan hiss-i müşterege iletilmesi noktasında bir görev vermiştir.³⁴ Böylelikle beyin, duyu organları ile hiss-i müşterek arasında bilgi iletme işlevi görmektedir. Bir anlamda beyin, beden ile ruh arasında aracı konumundadır denebilir.

3. Hayal

Farabi’nin bilgi anlayışında hiss-i müşterekten sonraki basamak, nefsin hayal gücüdür. Hayal, Arapça “hayele” kökünden türemiş bir kelime olup “bir şeyin gerçeği zannedilen veya gerçeğine benzeyen, benzetilen görüntüsü” anlamına gelir.³⁵ Felsefî bir kavram olarak ise hayal, iç duyu güçlerinden biri olup duyular ile akıl arasında aracı konumundadır. Yani hayal, dış duyular ile algılandıktan sonra hiss-i müşterekte bir araya gelen bilgilerin akla aktarılmasına aracılık eden bir güçtür.

Bilgi felsefesinde hayal kavramını detaylı bir şekilde ele alan ilk filozofun Aristoteles olduğunu söyleyebiliriz. Aristoteles’e göre nefsin yetilerinden birisi de duyumun hemen üstünde yer alıp onunla sıkı sıkıya bağlı olan hayal gücüdür. Ona göre duyumların her zaman gerçek olmasına karşın hayal sonucu meydana gelen şey her zaman gerçek olmayabilir. Çünkü nefsin gerçek olmayan bir şeyi de hayal etme imkânı vardır. Aristoteles ayrıca hafıza ile hayal gücü arasında da bir ayırım yapar. Çünkü hafıza gücü de hayal gibi bir imgeye sahip olmakla birlikte ondaki imge, hayal gücündeki imgenin kopyasıdır. Ayrıca hafızada, hayal gücünden farklı olarak geçmiş kavramı mevcuttur. Hâlbuki hayal, zamandan bağımsızdır.

Aristoteles, hayal gücünün üstünde yer alan akli, nefsin bir yetisi olarak kabul eder ve onun, nefsin derecelerinin tepe noktasını oluşturduğunu belirtir. Ona göre bilgi, duyumdan başlayarak hiyerarşik bir şekilde önce hiss-i müşterege, hiss-i müşterekten hayal gücüne, hayal

³³ Farabi, İdeal Devlet, s. 66.

³⁴ Farabi, İdeal Devlet, s. 70.

³⁵ Ali Durusoy, “Hayal”, *DİA*, C. 17, s. 1.

gücünden deneye, deneyden akıl yürütmeye, akıl yürütmeden de akılsalların temasına uzanan hiyerarşik bir seyir oluşturur.³⁶

Aristoteles'e göre hayal, duyular olmadan ortaya çıkmaz. Çünkü hayal gücünün doğru veya yanlış bir yargıya varabilmesi için öncelikle bir takım duyumsamalar olmalıdır. Örneğin at ve boynuzu duyularımızla ayrı ayrı algılarız ve hayal gücümüzle birleştirip boynuzlu bir at hayal edebiliriz. Ancak bu görüntünün bizim zihnimize canlanıyor oluşu, bu bilginin doğru olduğu anlamına gelmez.³⁷ Dolayısıyla hayal gücünü, ruhun duyularla algılanan bilgileri birleştirip veya ayırıştırıp doğru veya yanlış yeni bilgiler elde edebilen ve yorumlayabilen gücü olarak tanımlayabiliriz.

İslam Filozofları da, Aristoteles ile benzer şekilde, hayal gücünü bilgi akışında dış duyuların devamı olarak kabul ederler. Bir başka ifadeyle hayal, duyum ile akletme ya da düşünme arasında aracı konumundadır. Akletmenin ortaya çıkması için duyu bilgisinin kaybolmaması, insan zihninde tutuluyor olması gerekir ki hayal gücünün bir diğer fonksiyonu da budur.³⁸

Farabi, hayal gücü konusunda oldukça kapsamlı ve çok yönlü açıklamalarda bulunmuştur. Her ne kadar kendisinden önceki filozofların ve özellikle Aristoteles'in düşüncelerinden etkilenmiş olsa da hayal gücü konusuna farklı açılardan bakabilmiş ve konuyu ayrı bir boyuta taşıyabilmiştir. Farabi, dini bir içeriğe sahip olan vahiy ve peygamberlik kavramlarını açıklamada hayal gücünü kullanmış ve konuya felsefi bir nitelik kazandırmıştır. Ayrıca bilgi seviyesi ve dolayısıyla manevi mertebe bakımından insanın kendi çabasıyla ulaşabileceği en yüksek mertebeyi işgal eden, aynı zamanda Farabi'nin siyaset felsefesinin bel kemiğini oluşturan 'ilk başkan'ın bilgi edinme sürecinin açıklamasında da hayal gücünün yeri vardır.

Farabi tarafından "muhayyile" veya "mütehayyile" olarak da isimlendirilen hayal gücü, *"kendisi sayesinde insanın geçmişte duyularla edindiği ama artık verili olmayan duyusal şeylerin izlenimlerinin ruhunda muhafaza edildiği kuvve"* ³⁹ olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan da

³⁶ Aristoteles, Ruh Üzerine, s. 159-62.

³⁷ Aristoteles, Ruh Üzerine, s. 179.

³⁸ Durusoy, "Hayal", s.1.

³⁹ Farabi, İdeal Devlet, s. 65.

anlaşılabacağı üzere hayal, duyu güçleriyle ilişki içindedir. Farabi, insanın varlığa gelmesiyle birlikte önce beş duyusunun geliştiğini ardından ise beş duyuyla elde edilen veriler doğrultusunda, kendisinde bir şeyleri isteme veya bir şeylerden kaçınma eylemlerini gerçekleştirmeye sevk eden “arzu” gücünün oluştuğunu ifade eder. Arzu gücünün etkisi ile oluşan isteme ve kaçınma güdüsünün kalıcılığı ise bir çeşit depo görevi gören hayal gücü ile sağlanır.⁴⁰ Buraya kadar, insanın varoluşundan itibaren varlığını sürdürebilme, hayatta kalabilme konusunda bir işlev üstlenmiş gibi görünen hayal gücü, bundan sonraki aşamada insanın zihinsel gelişiminin önemli bir parçası hâline gelir.

Farabi’ye göre duyu ile akıl arasında orta bir konumda olan hayal gücü, yardımcı güçleri olmayan tek bir güçtür. Bu güç, öncelikli olarak duyusallarla ilgilenir. Öyle ki onların algıladığı şeyleri yeniden birleştirerek tahayyül edebilir. Bu yüzden hayal gücü, duyu gücünden sonra gelmektedir. Hayal gücünün işlevi, duyularla veya akılla algılanan şeyleri muhafaza etmesi bakımından hafıza gücüne benzemektedir. Ayrıca, hayal gücü, diğer güçlerden farklı olarak insan uyku hâlindeyken de işler hâlde bulunmaktadır. Hâlbuki insan uykuda iken akıl ve duyu güçleri uyanıkken olduğu gibi işlemez. Bu durumda hayal, duyu ve akıl güçleri ile olan ilişkisine ara verir ve önceden kaydettiği duyusal imgelerle ilgilenir. Onları birbirleriyle birleştirir yahut ayırır ve onları taklit eder.

Farabi bu konuda şöyle bir örnek vererek hayal gücünün görevini açıklamaya çalışmaktadır: Nasıl ki akıl gücü nemi algıladığında nemin kendisini değil de mahiyetini kabul ederse, hayal gücü de aynı şekilde nemi hayal gücünün kendi tabiatına uygun olarak alır. Bu aynı zamanda hayal gücünün maruz kaldığı her şeyi olduğu gibi kabul edemeyeceği sonucunu da doğurmaktadır. Çünkü bazı şeyler onun tabiatına uygun olduğu için onları olduğu gibi kabul edebilirken bazı şeyleri (mesela ma’kûller) de olduğu gibi almaya gücü yetmediğinden onları temsil yani benzetmeler yaparak izah eder. Farabi buna örnek olarak küçük bir çocuğun Tanrı’yı zihninde “aksakallı bilge bir adam” gibi canlandırmasını gösterir. Zira Tanrı’yı tam olarak bilmek ya da algılamak mümkün olmadığından, çocuk bunu kafasındaki en mükemmel ya da en mükemmele yakın olduğunu düşündüğü imgelerle tasavvur edecektir. Benzer şekilde Kur’an-ı Kerim’deki cennet ve cehennem tasvirleri ile

⁴⁰ Farabi, İdeal Devlet, s. 65.

onlarda bulunan nimet veya azap şekilleri de aklın idrak etmesi mümkün olmadığı için biz bunların tamamını sadece hayal edebiliriz.⁴¹

Farabi, akıl gücünden doğan, kendisinin fikri güç dediği düşünme yetisinin, hayal gücünden akla iletilen bilgileri ölçüp biçerek bir takım çıkarsamalar yaptığından söz eder. Çıkarsamalar sonucu elde edilen bilgiler doğrultusunda insan daha fazlasını bilme ya da inceleme, gözlemlleme isteği duyar ki insanı bunu yapmaya iten güç ise arzu gücüdür. Bu istek ile insanın duyu güçleri tekrar harekete geçer ve hiss-i müştereğe yeni duyuşal veriler iletilir.⁴² Böylece bilgi edinme süreci, döngüsel olarak, insan bedeninin nefsini etkilemesi ve nefsinin ise bedenini harekete geçirmesi suretiyle gerçekleşmiş olur. Ancak bilme eylemi bununla sınırlı değildir. Çünkü Farabi'ye göre bilme eyleminde sırasıyla görev alan duyular ve akıl kesin bilgiye ulaştırma noktasında yetersizdir. Her ne kadar her bir aşamada kesin bilgiye biraz daha yaklaşmış olsa da asıl kesin bilgi ancak keşfi bilgiye ulaşmak suretiyle mümkün olur. Bu bilgiye ulaşmada da yine hayal gücünün önemi büyüktür.

Hayal gücünün Farabi için daha önemli olan özelliği ise bu gücün Faal Akıl'la olan ilişkisidir. Ona göre insan, hayal gücü vasıtasıyla bazen uykuda ve nadiren de olsa uyanık iken, Faal Akıl'la ittisal ederek ondan bilgi alabilir. Nefsin diğer güçleriyle de sıkı ilişki içinde olan hayal gücü, Faal Akıl'dan algıladığı bu imgeleri adeta görür gibi olur. Hayal gücü kâmil olan bir kişi uyanık hâlde dahi Faal Akıl'dan gelen şimdiye ve geleceğe dair tikeller yahut onların duyusallarının, aşkın ma'kullerin ve benzeri üstün şerefli mevcudatın temsillerini alır ve onları görür. Bu duruma gelecekte haber verme anlamında kehanet adı verilir.

Farabi'ye göre hayal gücü daha alt derecede olanlar ise Faal Akıl'dan elde ettiği bilgileri bazen uyurken, bazen de uyanıkken nefislerinde tahayyül eder ancak gözüyle göremezler. Daha alt derecede olanlar ise bu bilgilere sadece uyku hâlindeyken erişebilirler ki, bunlar da aldığı bu bilgiler ve onları ifade ediş şekilleri bağlamında birbirlerinden ayrılırlar. Farabi hayal gücüyle alınan bilgiler sonucu mizacın bozulabileceğinden de bahsetmiş ve abdalların, delilerin ve benzerlerinin bu türden insanlar olabileceğini belirtmiştir.⁴³

⁴¹ Farabi, İdeal Devlet, s. 89-95; a. mlf, es-Siyasetü'l- Medeniyye, s. 3.

⁴² Farabi, İdeal Devlet, s. 68.

⁴³ Farabi, İdeal Devlet, s. 94-95.

Yukarıda ifade ettiğimiz zihinsel gelişimin oluşmasında, İslam filozoflarının büyük çoğunluğunun varlığını kabul ettiği Faal Akıl, büyük bir paya sahiptir ki bu payı en iyi açıklayan filozoflardan biri de Farabi'dir. Özellikle Farabi'nin ifade ettiği bilgi edinme aşamalarından, keşfi bilginin anlaşılması ve bu süreçte hayal gücüyle ilişkisinin daha net ifade edilmesi açısından Faal Akıl hakkında bilgi verme gereği ortaya çıkmaktadır.

Farabi'de Faal Akıl kavramı, sudur teorisine dayanır. Bu teoriye göre İlk Varlık olan Tanrı'nın kendisini düşünmesi sonucu İlk Akıl adı verilen bir varlık meydana gelir. İlk Akıl sırf akıldır ve maddi bir varlığı yoktur. İlk Akıl, sırf akıl olması itibarıyla İlk Varlığı ve kendi varlığını düşünür. Onun İlk Varlığı düşünmesi sonucu İkinci Akıl, kendi nefsinin düşünmesi sonucu ise ilk göğün maddi varlığı ortaya çıkar ki bu noktada ikilik başlamış olur. Bu taşma süreci onuncu (bazı eserlerinde on birinci) akla kadar devam eder. Sudur sisteminin sonunda bulunan akıl ise Faal Akıl olup, bu akıldan ay altı âlemdeki maddi varlıkların suretleri ortaya çıkar. Bu noktada Faal Akıl'ın ilk işlevi olan maddi varlıklara suret bahşetme görevi kendini göstermiş olur.⁴⁴ Ancak bu bahşetme Faal Akıl'ın zatından kaynaklanan bir durum değil, Tanrı'nın yardımıyla gerçekleşen bir durumdur. Zira Faal Akıl maddi varlıkların suret bilgisini Tanrı'dan alır.

Faal Akıl'ın konumuz açısından asıl önemli olan işlevine gelince, Farabi bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: *"Faal Aklın gördüğü iş, düşünen canlıyı görüp gözetmek ve insan için erişilmesi gereken olgunluk mertebelerinin en yükseğine yani Yüce Mutluluğa (es-Saadetü'l-Kusvâ) ulaştırmaktır."*⁴⁵ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Farabi'ye göre insanın mutluluğu ile bilme düzeyi doğru orantılıdır. Dolayısıyla Faal Akıl, Farabi'nin bilgi felsefesinde önemli bir yere sahiptir.

Farabi'nin, insanın nazari aklını kullanması ve geliştirmesi oranına bağlı olarak bil-kuvve, bil-fiil ve son olarak müstefad akıl aşamalarından geçtiğini ifade etmiştik. Ona göre Faal Akıl'ın her bir aşmada etkisi olmakla birlikte, bu etkinin doruk noktasına müstefad akıl seviyesinde ulaşılır. Bu nokta, insanın duyularla başlayan bilgi edinme sürecinin akli da aşarak sezgisel bilgiye ulaştığı yerdir. Aynı zamanda bir yönüyle maddi diğer yönüyle nefsi bir varlık olan insanın maddeyi aşarak, düşünme gücüyle geliştirdiği bir takım

⁴⁴ Farabi, İdeal Devlet, s. 31-32.

⁴⁵ Farabi, Siyasetü'l-Medeniyye, s. 2.

soyutlamalardan ziyade, ay üstü âlem hakkındaki bilgilerinin ortaya çıkması anlamına gelir.⁴⁶ Bir bakıma Faal Akıl, maddi âlem ile manevi âlem arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. Ayrıca Farabi, Faal Akıl'ı, ifade ettiğimiz işlevine nispetle, "er-Ruhu'l-Emin" ve "Ruhu'l-Kuds" gibi farklı şekillerde de isimlendirmiştir.⁴⁷ Bu ifadelerin İslam literatüründe vahiy meleği Cebrail hakkında da kullanıldığı bilinmektedir. Bu da bizi, Farabi'nin Faal Akıl derken, kastettiği anlamlardan birinin de Cebrail olduğu bilgisine ulaştırmaktadır.

Farabi'nin bilgi anlayışında, bilginin nihai mertebesi olan keşfi veya sezgisel bilgilerin elde edilmesinde de hayal gücü önemli bir görev üstlenmiştir. Ona göre duyuşal ve akli veriler insanı yanıltabilir ancak kendisinin "et-tehaddüs/ el-hads" dediği, aniden içe doğmayı ifade eden keşfi bilgi insanı yanıltmaz.⁴⁸ Ancak Farabi, iki tür keşfi bilgiden bahseder. Bunlardan biri insanı bilge bir filozof yaparken diğeri peygamber seviyesine ulaştırır. Bu bilgiye ulaşmada hayal gücünün çok önemli bir işlevi bulunmaktadır. Bu işlevi daha iyi anlayabilmek için öncelikle Farabi'nin kendi ifadelerine yer vermekte fayda vardır: *"Bu hâl onun akısal kuvvesinin her iki kısmında, yani nazari ve ameli kısımlarında ve muhayyile kuvvesinde ortaya çıktığında, bu insan kendisine vahiy gelen insan olur ve aziz ve yüce Tanrı, Faal Akıl aracılığıyla ona vahiy indirir. Böylece aziz ve yüce Tanrı tarafından Faal Akıl'a taşan şeyi Faal Akıl, kazanılmış akıl vasıtasıyla edilgin akla ve sonra muhayyile kuvvesine geçirir. Ve bu insan, Faal Akıl'dan edilgin akla taşan, feyz eden şeyle bilge bir insan, bir filozof, Tanrısal nitelikli bir akli kullanan mükemmel bir düşünür; Faal Akıl'dan muhayyile kuvvesine taşan, feyz eden şeyle de bir peygamber, geleceği bildiren bir uyarıcı, hâlihazırda var olan tikeller hakkında bilgi veren bir haber verici (kahin) olur."*⁴⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hayal gücü, her ne kadar birinci tür keşfi bilgiyi edinmede etkili ise de asıl işlevini insanı peygamberlik seviyesine ulaştıran bilgi türünde gösterir. Bu da konuyu, Farabi'nin vahiy ve nübüvvet görüşü ile bağlantılı olarak ele almayı gerektirmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Farabi'ye göre insan, Faal Akıldan iki şekilde bilgi alır. Bunlardan biri insanın kendi akli çabasıyla gerçekleşir. Bu akli çaba bil-fiil akıl seviyesini geçip kazanılmış (müstefad) akıl düzeyine ulaştırdığında insan, Faal Akıl'dan

⁴⁶ Aydın, Farabi'de Bilgi Teorisi, s. 130.

⁴⁷ Farabi, Siyasetü'l-Medeniyye, s. 38.

⁴⁸ Aydın, Farabi'de Bilgi Teorisi, s. 134.

⁴⁹ Farabi, İdeal Devlet, s. 105.

bilgi almaya yatkın hâle gelir. Bu süreçte insanın Faal Akıl ile ilişki içerisinde olan gücü akıldır ve bu sürecin doruk noktasına ulaşıldığında ise insan bilge bir filozof olur. Faal Akıl'dan bilgi alma yollarından ikincisi ise insanın kendi çabası olmadan, Tanrı vergisi olarak gerçekleşir. Bu süreçte Faal Akıl ile ilişki içinde olan nefsin akıl gücü değil hayal gücü olup bilgiler Faal Akıl'dan, rüyalar veya içe doğma suretiyle hayal gücüne akar. Böylelikle vahiy alma süreci gerçekleşmiş olur.⁵⁰

Farabi, Faal Akıl'dan bilgi elde etme hususunda peygamber ile filozofu aynı kategoriye dahil etmesine rağmen yine de ikisi arasında dikkate değer ince bir ayrım yapar. Ona göre filozof, müstefad akıl vasıtasıyla Faal Akıl'dan bilgi almasına rağmen peygamber aynı bilgiyi hayal gücü vasıtasıyla elde eder.⁵¹ Böylece Farabi, filozoftaki müstefad aklın karşılığını peygamberdeki hayal gücü olarak görmektedir.

Görüldüğü üzere hayal gücü özellikle peygamberlerin vahiy almasında önemli bir rol oynamaktadır. Şöyle ki hem filozof hem de peygamber Faal Akıl'dan bilgi almakta eşittirler. Ancak bu bilgilerin nasıl alındığı ve diğer insanlara nasıl anlatılacağı hususunda Farabi, filozof ve peygamber arasında bir ayrım yapar. Ona göre filozof Faal Akıl'la müstefad akıl vasıtasıyla bilgi aldığı için ondan bilgileri kavramlar hâlinde alır. Peygamber ise Faal Akıl'dan hayal gücüyle bilgi aldığı için bu bilgiler filozofunki gibi kavram hâlinde olmayıp temsiller, rumuzlar veya semboller hâlinindedir. Her ikisi de bilgileri bu şekilde aldıkları gibi başkalarına da aynı şekilde iletirler. Yani filozof, düşüncelerini başkalarına kavram olarak açıklarken, peygamber aynı bilgileri başkalarına temsiller, semboller ve rumuzlar hâlinde aktarırlar. Halkın kendisi de hayal gücü sahibi olduğu için onlar da bu bilgileri misaller ve temsiller yoluyla alır ve o şekilde anlar.⁵²

Farabi, bilgi edinme sürecinde hayal gücünün etkisini anlatırken konuyu rüya ile de ilişkilendirir. Ona göre peygamberin Faal Akıl'dan elde ettiği bilgi, düşünme ve akli kullanma eylemi olmaksızın, direk tahayyül gücüne akar. Bu bilgiler bazen insanın nazari aklını etkiler ve bu etki dolayısıyla insan akılsal varlıkları kavramaya başlar. Bazen de Faal Akıl, bu akılsalların bilgisini tikel biçimde iletir. Elde edilen tikellerin bilgisi uyku hâlinde iken hayal

⁵⁰ Aydın, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, s. 159-160.

⁵¹ Farabi, es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat, s. 45.

⁵² Farabi, Mutluluğun Kazanılması, s. 47-48.

gücüne akarsa bunlar sadık rüya olarak ortaya çıkar. Ancak bazı durumlarda hayal gücü Faal Akıl'dan akan akılsalların taklitlerini alır. Bu taklit bilgiler de insanın bir takım kehanetlerde bulunmasına vesile olur. Ayrıca bazı insanlar Faal Akıl'dan akan akılsalların bilgisini rüya görme yoluyla değil uyanırken de alabilir. Fakat bu durum çok az sayıdaki insanda görülür.⁵³

Hayal gücünün rüya ile bağlantısına değinmişken, İslam filozoflarının rüya ile ilgili görüşlerini de kısaca ele almak, konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. İslam filozoflarına göre rüya, nefsin bedenden sıyrılıp farklı âlemlere yapmış olduğu bir yolculuk esnasında gördüğü şeylerdir. Onlar bunun izahını ise şöyle yapmaktadırlar: İnsan uyku hâlinde iken nefsi, beden vasıtasıyla işlev gören dış duyuların etkisinden kurtulmuş olur. Dolayısıyla uyanırken dış duylardan elde edilen bilgileri bir araya getirmek ve işlemekle meşgul olan hiss-i müşterek ve hayal güçleri de bu meşguliyetten uzak kalmış olur. Bunun sonucu olarak nefis, bütün eğilimlerini kendisine yönlendirir. Böylece nefis, akli âlemle bağlantı kurmaya elverişli bir hâle gelmiş olur. Onun akli âlemden elde ettiği görüntüler hiss-i müşterekte birleştirildikten sonra hayal gücünde yeniden şekillenir.⁵⁴ Bu belirme, peygamberlerde en net şekilde olup vahiy adını alırken, diğer insanlarda sadık rüya olarak kendini gösterir. Sadık rüya, hayal gücü ile gerçekleşen rüyadır. Duyularla gerçekleşen rüyaya ise aldatıcı/yalancı (kazib) rüya adı verilir.

Sonuç olarak Farabi'de "bilmek", İlk Varlık'tan taşmanın, insanın kendini gerçekleştirmesinin, mutluluğun, ideal devlet düzeninin ve peygamberliğin sebebi ve başlangıç noktasıdır. Bilme eyleminin gerçekleşmesi ise aşamalar hâlinde olur. İlk aşamada görev alan beş duyu dediğimiz dış duylardır. Dış duylar ile maddi varlıkların her bir duyuya ait yönü tek tek algılanır. Aynı ayrı algılanan bu duyu verileri iç duyu güçlerinden biri olan hiss-i müşterekte bir araya getirilerek insan zihninde o nesne hakkında tek bir yargı oluşur. Hiss-i müşterekte nesne hakkında oluşan bu bilgi hayal gücüne iletilir. Hayal gücü bu bilgileri birleştirip ayırıştırarak nesne hakkında doğru veya yanlış bir takım çıkarımlarda bulunur ve bu çıkarımları kendinde depolar ve akıl gücüne iletir. Akıl gücü, bu bilgileri düşünce süzgecinden geçirerek insanın farklı fikirler üretmesini ve soyutlama yapmasını sağlar.

⁵³ Farabi, İdeal Devlet, s. 90-91.

⁵⁴ Erdoğan, İslam Filozoflarının Rüya'nın Mahiyeti Hakkındaki Görüşleri, s. 64-65.

İnsan, düşünce gücünü kullanması oranında Faal Akıl'a yaklaşıp ondan akılsal varlıklar hakkında bilgiler alabilir. İnsanın bu akli seviyesine müstefad yani kazanılmış akıl denir. Böylelikle insan, bilge bir filozof veya ideal devlet yöneticisi olabilir. İnsan bu seviyeye kendi çabası ile gelebilmektedir. Ancak bazı insanlar ise Faal Akıl'dan kendi çabası olmadan bilgi alabilmektedir. Bu bilgi edinme sürecinde hayal gücünün önemi büyüktür. Çünkü bilgiler Faal Akıl'dan insanın hayal gücüne taşmak suretiyle iletilmekte ve insan zihninde belirmektedir. Bu insanlar Tanrı'nın vahyettiği insanlar yani peygamberleridir. Ayrıca hayal gücünün bir diğer işlevi, insanın rüya görmesini sağlamasıdır. Uyku hâlinde dış duyu verilerini işlemekten azade kalan hayal gücü, içe yönelir ve kendinde daha önceden depolanmış olan verileri işlemekle meşgul olur. Bu sırada insan, hayal gücünün bu eylemi sonucu rüya görmüş olur. Bu rüyalardan sadık olanı, peygamberlerde vahiy değeri taşıyabilir. Böylece hayal gücü, Farabi'nin vahiy ve nübüvvet hakkındaki görüşlerini, felsefi açıdan temellendirmesine yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, Ruh Üzerine, (çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev), Pinhan Yayınları; İstanbul, 2018.
- Aydın, İbrahim Hakkı, Farabi'de Bilgi Teorisi, Ötüken Neşriyat: İstanbul, 2003.
- Aydınlı, Yaşar, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, İz Yayıncılık; İstanbul, 2008.
- Bayrakdar, Mehmet, İslam Felsefesine Giriş, TDV Yayınları: Ankara, 1997.
- Bolay, Süleyman Hayri, Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü, Akçağ Yayınları: Ankara, 2004.
- Cevizci, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık: İstanbul, 2010.
- Dağtaşoğlu, Ahmet Emre, "Antik Yunan Felsefesi'nde 'Fantasia'nın Epistemolojik Rolü", Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2014.
- Durusoy, Ali, "Hayal", DİA, C. 17.
- Erdoğan, İsmail, "İslam Filozoflarının Rüyanın Mahiyeti Hakkındaki Görüşleri", İslami Araştırmalar Dergisi, 2003, C. 16, S. 1.

- Farabi, “et-Talikat”, Farabi (Hazırlayan ve çeviren Hilmi Ziya Ülken-Kıvamettin Burslav), Kanaat Kitabevi: İstanbul (trs.).
- Farabi, es-Siyasetü’l-Medeniyye veya Mebadi’ül-Mevcudat, (çev. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas), Büyüyen Ay Yayınları: İstanbul, 2017.
- Farabi, İdeal Devlet, Çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018.
- Farabi, Mutluluğun Kazanılması, (Çev. Ahmet Arslan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Filiz, Şahin, “Bilgi-İnanç Bağlamında Farabi’nin Bilgi Felsefesi”, Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri, Elis Yayınları: Ankara, 2004.
- Filiz, Şahin, Farabi, İnsan Yayınları: İstanbul, 2005.
- Hökelekli, Hayati, “Duyu”, DİA, C. 10.
- Kaya, Mahmut, “Farabi”, DİA, C. 12.
- Uysal, Enver, “Kindi ve Farabi’de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlaki İçeriği”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 13, S. 2.